

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σλαβικοί λαοί στα Βαλκάνια, 15ος-18ος αι.

Ενότητα 6: Εξισλαμισμός και εξοθωμανισμός

Ελένη Γκαρά

Επίκουρη Καθηγήτρια

Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας

Μυτιλήνη, 2014

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Πίνακας περιεχομένων

1. Στόχοι ενότητας	4
2. Περιεχόμενο ενότητας	4
3. Εξοθωμανισμός του αστικού χώρου	5
4. Διάδοση του Ισλάμ	7
4.1 Το ζήτημα του εξαναγκασμού	8
5. Η περίπτωση της Βοσνίας	11
5.1.1 Διαμόρφωση ιδιαίτερης βοσνιακής ταυτότητας.....	13
6. Επιλεγμένη βιβλιογραφία	16

1. Στόχοι ενότητας

Αντικείμενο της ενότητας αποτελεί η διάδοση των οθωμανικών πολιτισμικών προτύπων και πρακτικών στον βαλκανικό χώρο, καθώς και ο εξισλαμισμός μέρους των νοτιοσλαβικών πληθυσμών, ιδίως στην περιοχή της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης.

2. Περιεχόμενο ενότητας

- Εξοθωμανισμός του αστικού χώρου: Τι εννοούμε με τον όρο «πολιτισμικός εξοθωμανισμός» και πώς αποτυπώθηκε το φαινόμενο στον αστικό χώρο των Βαλκανίων;
- Διάδοση του Ισλάμ: Ποια ήταν η σημασία της θρησκευτικής διάκρισης στο οθωμανικό θεσμικό σύστημα; Ποιοι παράγοντες ευνόησαν τον εξισλαμισμό των βαλκάνιων χριστιανών, όπου συνέβη κάτι τέτοιο; Ποιο ρόλο έπαιξε ο εξαναγκασμός σε θρησκευτική μεταστροφή;
- Η περίπτωση της Βοσνίας: Πώς είχε ερμηνευθεί στην παλαιότερη ιστοριογραφία η μαζική μεταστροφή των κατοίκων της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στο Ισλάμ και ποια υπόθεση θεωρείται ισχυρότερη σήμερα; Ποιες ιδιαιτερότητες παρουσιάζει η βοσνιακή μουσουλμανική παράδοση; Ποια είναι τα στοιχεία που δείχνουν τη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης μουσουλμανικής βοσνιακής ταυτότητας κατά την οθωμανική περίοδο;

3. Εξοθωμανισμός του αστικού χώρου

Η σημαντικότερη μεταβολή που επέφερε στις Βαλκανικές κοινωνίες η οθωμανική κατάκτηση ήταν ο πολιτισμικός εξοθωμανισμός του αστικού χώρου και ο εξισλαμισμός σημαντικού μέρους του ντόπιου πληθυσμού. Οθωμανικό ονομάζουμε τον λόγιο πολιτισμό που, με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, κυριάρχησε στις Βαλκανικές και μικρασιατικές πόλεις –πολύ λιγότερο στις μεσανατολικές– την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Αυτός ο λόγιος ή επίσημος (σε αντιδιαστολή με τον λαϊκό) πολιτισμός συνέχιζε τη λόγια ισλαμοπερσική παράδοση της σελτζουκικής Μικράς Ασίας, αλλά είχε ιδιαίτερα, δικά του χαρακτηριστικά, που προήλθαν σε μεγάλο βαθμό από την ώσμωση αυτής της παράδοσης με τη βυζαντινή και τις άλλες Βαλκανικές παραδόσεις.

Το κέντρο της οθωμανικής πόλης οργανωνόταν γύρω από δύο σημεία: το κάστρο, που ήταν έδρα της φρουράς και των αρχών, και την αγορά. Μετά την κατάκτηση μιας πόλης οι Οθωμανοί εγκαθιστούσαν φρουρά, καταλάμβαναν τα δημόσια κτίρια και μετέτρεπαν τη μητροπολιτική εκκλησία σε τζαμί, εκτός αν η πόλη είχε παραδοθεί με ειδική συνθήκη. Οι άλλες εκκλησίες μετατρέπονταν σε τζαμιά ή όχι, ανάλογα με τις ανάγκες. Στον βαθμό που αυξανόταν ο μουσουλμανικός πληθυσμός σε μια συνοικία, η εκκλησία της μετατρέποταν σε τζαμί. Αν η πόλη είχε καταληφθεί μετά από πολιορκία, οι εκκλησίες λεηλατούνταν όπως και όλη η πόλη, και συχνά καταστρέφονταν.

Πολύ σημαντικότερο ρόλο στον εξοθωμανισμό του αστικού χώρου ωστόσο έπαιζαν τα δημόσια κτίρια που έχτιζαν οι νέοι κυρίαρχοι. Χαρακτηριστικό για τις οθωμανικές πόλεις είναι το κτιριακό συγκρότημα που αποτελείται από τζαμί, λουτρό και ξενώνα με δημόσια κουζίνα (*ιμαρέτι*). Τα συγκροτήματα αυτά, μαζί με τα άλλα θρησκευτικά, εκπαιδευτικά και εμποροβιοτεχνικά κτίρια (χάνια, караβάν σεράγια, κλειστές αγορές), τα μικρά τζαμιά και τα λουτρά των συνοικιών, τα υδραγωγεία και τις κρήνες, αλλά και οι εμπορικοί δρόμοι με τα μικρά μαγαζιά (*τσαρσί*) έδιναν έναν ιδιαίτερο, αναγνωρίσιμο χαρακτήρα στις οθωμανικές πόλεις και δομούσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι κάτοικοι ζούσαν, εργάζονταν, υπέφεραν ή διασκεδάζαν.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ: ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙ ΤΟΥ 1669

Από το: Edward Brown, *A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria ...*, Λονδίνο: B. Tooke, 1673: 39-40. Κατά το: T. Stoianovich, "Model and mirror of the premodern Balkan city". Στο *La ville balkanique XVe-XIXe ss.*, [Studia Balcanica 3], Σόφια: Académie Bulgare des Sciences, 1970, 83-110: 93-94. Μετάφραση Ε. Γκαρά.

Όταν έφθασα στο Βελιγράδι, πέρασα από το Κάστρο του Νερού και κατόπιν από το Επάνω Κάστρο· και τα δύο ευρύχωρα, με πολλούς πύργους. Οι δρόμοι, όπου γίνεται το περισσότερο εμπόριο είναι σκεπασμένοι με ξύλινες στέγες, όπως και άλλα εμπορικά μέρη, ώστε να μην τους ενοχλεί ο ήλιος ή η βροχή. Αποτελούνται συνήθως από μαγαζιά που είναι μικρά και δε διαφέρουν από τους πάγκους που έχουν οι ράφτες, τοποθετημένους χαμηλά. Εκεί επάνω κάθεται ο μαγαζάτορας, με τον ίδιο τρόπο [=όπως

οι ράφτες], και πουλά τα εμπορεύματά του στους πελάτες που στέκονται απέξω· ελάχιστοι μπαίνουν μέσα ή και κανένας. Είδα επίσης δύο μεγάλα κτίρια χτισμένα από πέτρα, σαν το χρηματιστήριο, με δύο σειρές από κολώνες, τη μια δίπλα στην άλλη. Αλλά ήταν τόσο γεμάτα από εμπορικά αγαθά που έχαναν πολλή από την ομορφιά τους. Υπάρχουν επίσης δύο μεγάλα *μπεζεστένια*, δηλαδή κτίρια όπου πουλιούνται τα πιο ακριβά εμπορεύματα. Είναι χτισμένα σαν καθεδρικοί ναοί και μέσα μοιάζουν με το παλιό χρηματιστήριο, [όπως είναι] πάνω από τις σκάλες. Ο μεγάλος Βεζίρης έχει χτίσει ένα λαμπρό καραβάν σεράι σε αυτή την πόλη, με μια κρήνη στην αυλή του, και δίπλα του ένα τζαμί που είχα την ευκαιρία να δω από κοντά. Έχει χτίσει επίσης έναν μεντρεσέ, δηλαδή κολέγιο για φοιτητές. Είδα έναν φοιτητή ντυμένο στα πράσινα που φορούσε ένα τετράγωνο τουρμπάνι, διαφορετικό από τα άλλα, κάτι που αποτελεί ιδιαίτερη διάκριση. Αν και μνήματα βλέπει κανείς κοντά στις περισσότερες πόλεις, παρατήρησα ότι στο Βελιγράδι ήταν υπερβολικά πολλά, καθώς ο πληθυσμός είναι πολυάριθμος και πρόσφατα είχε εμφανιστεί η πανούκλα.

4. Διάδοση του Ισλάμ

Η διάκριση ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους αποτέλεσε θεμέλιο της οθωμανικής κοινωνικής οργάνωσης. Οι οθωμανοί σουλτάνοι, ακολουθώντας την παλαιά ισλαμική παράδοση, αναγνώρισαν τη θρησκευτική ελευθερία των χριστιανών και εβραίων υπηκόων τους, υποχρεώνοντάς τους όμως να πληρώνουν έναν ειδικό κεφαλικό φόρο (τζιζιέ, γνωστότερο ως «χαράτσι») και υποβάλλοντάς τους σε διακρίσεις και περιορισμούς. Η οθωμανική πολιτική συνδύαζε την ανοχή με τη θεσμική κατωτερότητα των μη μουσουλμάνων, η οποία εκφραζόταν συμβολικά και υλικά. Μεταξύ των σημαντικότερων διακρίσεων που έθιγαν τους μη μουσουλμάνους ήταν ότι πλήρωναν περισσότερους και υψηλότερους φόρους και ότι δεν αναγνωριζόταν η μαρτυρία τους στο δικαστήριο εξίσου όπως των μουσουλμάνων.

Η αντικατάσταση του Βυζαντίου και των άλλων χριστιανικών βασιλείων από μια ισλαμική αυτοκρατορία ερμηνεύθηκε από πολλούς ανθρώπους της εποχής ως ένδειξη θείας εύνοιας και απόδειξη για την ορθότητα της μουσουλμανικής πίστης. Έτσι από νωρίς δημιουργήθηκε μια δυναμική εξισλαμισμού, την οποία ωστόσο αντιστάθμισε η μάλλον χαλαρή θρησκευτική πολιτική των πρώτων σουλτάνων. Τα πράγματα αλλάζουν από την εποχή του Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512), οπότε και επιβάλλεται με σαφήνεια η θεσμική και κοινωνική πρωτοκαθεδρία των μουσουλμάνων· θα εμπεδωθεί τον επόμενο αιώνα, κατά τη μακρόχρονη βασιλεία του Σουλεϊμάν (1520-66). Τον 16ο αιώνα ο εξισλαμισμός παίρνει σημαντικές διαστάσεις στα ανώτερα στρώματα και στους αστικούς πληθυσμούς· με εξαίρεση τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη όμως, η ύπαιθρος παραμένει σχεδόν πλήρως χριστιανική (εκτός βέβαια από τις περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί μουσουλμάνοι έποικοι από τη Μικρά Ασία).

Τα επόμενα κύματα εξισλαμισμού θα αφορούν την ύπαιθρο και θα είναι διαφορετικά από περιοχή σε περιοχή. Το ζήτημα δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς, οπότε μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις. Φαίνεται καταρχήν ότι ο εξισλαμισμός πήρε μεγάλες διαστάσεις εκεί όπου υπήρχαν πληθυσμοί με προνομιακό φορολογικό καθεστώς επειδή πρόσφεραν παραστρατιωτικές ή άλλες υπηρεσίες στο κράτος· όταν το καθεστώς αυτό καταργήθηκε, κάτι που συμβαίνει σταδιακά από τα μέσα του 17ου αιώνα και εξής, πολλοί από τους πρώην προνομιούχους φορολογούμενους προτίμησαν να γίνουν μουσουλμάνοι και να διατηρήσουν έτσι ένα ευνοϊκότερο καθεστώς.

Αθρόους εξισλαμισμούς βλέπουμε επίσης και στους πληθυσμούς που παραδοσιακά πρόσφεραν στρατιωτικές υπηρεσίες, όπως στους Αλβανούς. Στο βαθμό που τα αξιώματα στο στρατό και στη διοίκηση γίνονται αποκλειστικότητα των μουσουλμάνων, πολλοί επιλέγουν να αλλαξοπιστήσουν. Ειδικά σε σχέση με τα δυτικά Βαλκάνια, από τη Βοσνία και το Κοσσυφοπέδιο μέχρι νότια την Ήπειρο, η αποχώρηση μεγάλου μέρους των σερβικών πληθυσμών για τα αψβουργικά εδάφη, η μετακίνηση Αλβανών στο Κοσσυφοπέδιο, αλλά κυρίως οι ευρύτερες εξελίξεις που, την ίδια στιγμή που καταργούσαν τις ομάδες με προνομιακό καθεστώς, άνοιγαν το

στρατιωτικό επάγγελμα στους μουσουλμάνους υπηκόους, δημιούργησε μεγάλη δυναμική υπέρ του Ισλάμ. Γενικά, πέρα από τις όποιες προσωπικές επιλογές, θρησκευτικές πεποιθήσεις κλπ., το γεγονός ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ισλαμικό κράτος και η άρχουσα τάξη της μουσουλμανική δημιουργούσε από μόνο του μια ισχυρή δυναμική υπέρ του Ισλάμ.

Η πρόοδος του εξισλαμισμού επηρεάστηκε επίσης από τις δραστηριότητες των δερβισικών ταγμάτων, ιδίως των Μπεκτασήδων. Έχουν γραφτεί πολλά για το ζήτημα και έχει τονιστεί το πόσο διευκόλυνε τον προσηλυτισμό η συγκρητιστική λατρευτική πρακτική πολλών ταγμάτων και η ενσωμάτωση χριστιανικών στοιχείων στις δερβισικές παραδόσεις. Βέβαιο είναι ότι οι ετερόδοξες και συγκρητιστικές πρακτικές των δερβισικών ταγμάτων δημιούργησαν καταρχήν ένα περιβάλλον ασαφούς διαχωρισμού των θρησκειών. Με την παγίωση του σουνιτικού Ισλάμ ως επίσημου δόγματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στο πλαίσιο της ευρύτερης διαδικασίας «οθωμανικής ομολογιοποίησης», οι θρησκευτικά ενδιάμεσοι αυτοί πληθυσμοί αυτοπροσδιορίστηκαν –και ταυτόχρονα ετεροκαθορίστηκαν– ως μουσουλμανικοί. Η συνεχής εμφάνιση «αιρετικών» θρησκευτικών λειτουργών και λογίων, οι οποίοι εκτελέστηκαν από τις οθωμανικές αρχές, δείχνει ότι, για τους βαλκανικούς πληθυσμούς που αλλαξοπίστησαν, η μετεξέλιξη από χριστιανούς σε μουσουλμάνους δεν υπήρξε καθόλου απλή διαδικασία.

4.1 Το ζήτημα του εξαναγκασμού

Παρόλο που το ζήτημα έχει κεντρική θέση στις εθνικές ιστοριογραφίες των βαλκανικών χωρών, δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ότι ο εξαναγκασμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική μεταστροφή. Το θέμα είναι βέβαια περίπλοκο, γιατί δεν είναι εύκολο να αποφανθεί κανείς πότε ακριβώς η αλλαξοπιστία είναι αποτέλεσμα εξαναγκασμού ή ελεύθερης επιλογής: τι γίνεται στην περίπτωση που η παραμονή στην πατρογονική πίστη συνεπάγεται κακουχίες ενώ η αλλαξοπιστία ανοίγει τον δρόμο για μια καλύτερη ζωή; Μπορεί αυτό να θεωρηθεί εξαναγκασμός ή όχι; Υποχρεωτικός εξισλαμισμός με την απλοϊκή έννοια του «ή ασπάζεσαι το Ισλάμ ή πεθαίνεις» προβλέπεται μόνο στην περίπτωση εξέγερσης κατά του σουλτάνου ή βλασφημίας της μουσουλμανικής θρησκείας. Εκείνο όμως που συνέβαινε αρκετά συχνά ήταν να δίνεται στους χριστιανούς που είχαν καταδικαστεί σε θάνατο η επιλογή να ασπαστούν το Ισλάμ και να πάρουν χάρη, σε μια λογική «δεύτερης ευκαιρίας».

Υποχρεωτικός κατά τον νόμο ήταν ο εξισλαμισμός σε δύο περιπτώσεις: εκείνη των ανήλικων παιδιών που ο πατέρας τους είχε ασπαστεί το Ισλάμ (η σύζυγος και τα ενήλικα παιδιά μπορούσαν να μην αλλάξουν θρήσκευμα), καθώς και στην περίπτωση των νέων χριστιανών που στρατολογούνταν με το σύστημα *ντεβσιρμέ* (παιδομάζωμα). Οι νέοι αυτοί, που επιλέγονταν για να υπηρετήσουν στο σώμα των γενιτσάρων ή για να γίνουν στρατιωτικοί και διοικητικοί αξιωματούχοι, εξισλαμίζονταν και αποκτούσαν το καθεστώς σουλτανικού δούλου (*κουλ*). Κατά τη διάρκεια λειτουργίας του θεσμού (περίπου 1450-1650), το *ντεβσιρμέ* συνέβαλε

όντως στην ενίσχυση του Ισλάμ στις βαλκανικές πόλεις, που ήταν κέντρα της στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης, μια που τόσο οι ίδιοι οι στρατολογημένοι νέοι όσο και οι απόγονοί τους ήταν μουσουλμάνοι. Ξέρουμε επίσης ότι, στον βαθμό που έκαναν καριέρα στον στρατό ή στη διοίκηση, πολλοί από αυτούς ενθάρρυναν τους συγγενείς τους να εξισλαμιστούν ώστε να επωφεληθούν από τις ευκαιρίες σταδιοδρομίας που τους παρουσιάζονταν.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ: ΤΑ ΒΑΣΑΝΑ ΤΟΥ ΙΕΡΕΑ ΤΟΥ ΚΑΡΝΟΜΠΑΤ

Από το: Σωφρόνιος, επίσκοπος Βράτσας, *Η ζωή και τα παθήματα*, μετάφραση-σχόλια Α. Ταχιάος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2002: 26-29.

[...] Υπήρχε στην ενορία μου ένα χωριό που λεγόταν Σικλαρί. Εκεί έμενε ένας σουλτάνος [=άρχοντας] που λεγόταν Αχμέτ Γκεράη, και είχε για γυναίκα του την κόρη κάποιου χάνου. Αυτός ο σουλτάνος αγάπησε και ήθελε να πάρει σαν δεύτερη γυναίκα μια χριστιανή από αυτό το χωριό [...] Η κόρη όμως του χάνου δεν του έδινε άδεια να πάρει δεύτερη γυναίκα. Έτσι κρατούσε εκείνη την άτυχη την κοπέλα τέσσερα-πέντε χρόνια, χωρίς ούτε να την παίρνει, ούτε όμως και να της δίνει την άδεια να παντρευτεί.

Κάποια μέρα με κάλεσαν στο Καρνομπάτ να τελέσω ένα γάμο, και ρώτησα από πού είναι το κορίτσι, και αυτοί μου διηγήθηκαν ότι αυτή είναι η κοπέλα που ο σουλτάνος ήθελε να την πάρει σαν δεύτερη γυναίκα, αλλά τώρα της έδωσε την άδεια να παντρευτεί, και έτσι τη φέραμε εδώ. Εγώ τους πίστεψα και τους στεφάνωσα. Ύστερα από τρεις μέρες έμαθα ότι ο σουλτάνος κυνήγησε τον πατέρα της για να τον σκοτώσει, αλλά αυτός ξέφυγε, έπιασε όμως τον αδελφό της, τον έδειρε άγρια και τον παλούκωσε. [...]

Ήρθε ένας άνθρωπος που τον λέγανε Μίλος, για να με φωνάξει για κάποια βιαστική δουλειά. Και εγώ μετά το γεύμα σηκώθηκα και πήραμε με αυτόν τον Μίλος τον δρόμο μας. Είδαμε σε ένα μέρος, λίγο μακρύτερα από τον δρόμο, άνδρες και γυναίκες να θερίζουν το χωράφι, και δύο Τούρκοι, πάνω στ' άλογα, έστεκαν κοντά τους. Καθώς περνούσαμε στον δρόμο, μας φώναξαν να πάμε κοντά τους. Και όταν πλησιάσαμε, λέει ο Μίλος: «Είναι ο σουλτάνος», και εγώ έτρεξα να του φιλήσω τα γόνατα. Αυτός με ρώτησε: «Εσύ είσαι ο παπάς σ' αυτά τα χωριά;» Και εγώ απάντησα: «Εγώ είμαι ο δούλος σας». Κι αυτός μου είπε: Εσύ στεφάνωσες την κόρη του Κοβαντζή στο Καρνομπάτ;» Απάντησα: «Εγώ είμαι άνθρωπος ξένος, ήρθα τώρα γρήγορα και δεν ξέρω ποια είναι η κόρη του Κοβαντζή». Αυτός αμέσως σήκωσε το τουφέκι του και με τον υποκόπανο με κτύπησε δύο φορές στην πλάτη. Ύστερα τράβηξε κατά πάνω μου το πιστόλι, αλλά εγώ καθώς ήμουν κοντά του, του άρπαξα το πιστόλι. Αυτός φώναξε στον άνθρωπό του: «Δώσε μου γρήγορα σκοινί να τον κρεμάσω αυτον τον πεζεβέγκη [=απατεώνα]».

Αυτός πήγε και πήρε από το άλογό μου το διπλό χαλινάρι, και το τύλιξε γύρω απ' τον λαιμό μου. Ήταν εκεί κοντά μια ιτιά. Σκαρφαλώνει αυτός στην ιτιά και με τραβάει με το χαλινάρι ψηλά, εγώ όμως, καθώς δεν είχα δεμένα τα χέρια, κρατούσα το χαλινάρι και το τραβούσα προς τα κάτω, παρακαλώντας τον σουλτάνο να με λυπηθεί. [...]

Τότε ο σουλτάνος είπε στον άνθρωπό του: «Κατέβασέ τον κάτω, να πάμε στο χωριό, να τον κρεμάσουμε εκεί, να τον δει όλος ο κόσμος». [...] Ο σουλτάνος ερχόταν μετά από εμένα, με έβριζε, και μου έλεγε: «Αν δεν σκοτώσω εσένα, ποιον θα σκοτώσω; Να

παντρέψεις τη γυναίκα μου με τον γκιαούρη [=άπιστο]!» Εγώ τον παρακαλούσα, γιατί είχα απελπιστεί πια από τη ζωή. [...]

Όταν βγήκαμε στον δρόμο είπε στον άνθρωπό του: «Στάσου». Σταματήσαμε, και τότε έφερε το τουφέκι πολύ κοντά μου και είπε: «Γκιαούρη, έλα τώρα αμέσως στη δικιά μας πίστη, γιατί αυτή την ώρα θα φύγεις από αυτόν τον κόσμο». Και εγώ τι να κάνω; Από τον θανάσιμο φόβο στέγνωσε το στόμα μου, και δεν μπορούσα να μιλήσω. Του είπα μόνο: «Όμως εφέντη, γίνεται μήπως πίστη με το τουφέκι; Θέλεις να σκοτώσεις έναν παπά· μήπως θέλεις να λάβεις έπαινο από τον κόσμο;» Αυτός για πολλή ώρα κρατούσε το τουφέκι κατά πάνω μου και σκεφτόταν. Ύστερα μου είπε: «Θα χωρίσεις εκείνη τη νύφη από τον άντρα της;» Και εγώ απάντησα: «Στ' αλήθεια, μόλις πάω στο Καρνομπάτ θα τους χωρίσω». «Όρκίσου», λέει: Και εγώ τι να κάνω; Από τον φόβο του θανάτου, ορκίστηκα και είπα: «Βααλλαγή, μπιαλλαγκή [=μα τον Θεό, στο όνομα του Θεού], θα τους χωρίσω». Τότε με βοήθησε και ο άνθρωπός του, και είπε: «Εφέντη, τι χρειάζεται να τη χωρίσει; Αυτός μόνο ας την αφορίσει, και αυτή μόνη της θα φύγει από κείνον». Τότε είπε στον άνθρωπό του: «Αν είναι έτσι, τότε άφησέ τον να πάρει τον δρόμο του».

5. Η περίπτωση της Βοσνίας

Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα Βαλκάνια, στη Βοσνία παρατηρείται μεγάλης κλίμακας και σχετικά ταχεία εξάπλωση του Ισλάμ, όχι μόνο στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο. Το ζήτημα έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα, αλλά η αντιπαράθεση δεν έχει μόνο επιστημονικό χαρακτήρα: η ύπαρξη συμπαγών μουσουλμανικών πληθυσμών στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, οι οποίοι τον 20ό αιώνα εντάχθηκαν στο γιουγκοσλαβικό κράτος και τη δεκαετία του 1990 βρέθηκαν στο επίκεντρο του πολέμου και της νέας εθνογένεσης που ακολούθησε τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, έχει δώσει έντονο πολιτικό και ιδεολογικό χαρακτήρα στη συζήτηση.

Στην παλαιότερη βιβλιογραφία οι ντόπιοι χριστιανοί της βοσνιακής Εκκλησίας (γνωστοί απλώς ως *κριστιάνι*, δηλαδή χριστιανοί) θεωρήθηκαν ότι ήταν οπαδοί της βογομιλικής αίρεσης.¹ Με αυτό τον τρόπο ερμήνευαν οι ερευνητές μια σειρά ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που χαρακτήριζαν τη θρησκευτική και πολιτισμική ζωή της Βοσνίας: τη χρήση τατουάζ από τους βόσνιους καθολικούς και τη χρήση ενεπίγραφων ανάγλυφων επιτύμβιων μονόλιθων (*στέτσι*) στα νεκροταφεία του ύστερου Μεσαίωνα (11ος-15ος αιώνας). Σύμφωνα με μια θεωρία που επικράτησε για μεγάλο διάστημα, οι ντόπιοι χριστιανοί, οπαδοί της αιρετικής αυτής Εκκλησίας, προσχώρησαν μαζικά στο Ισλάμ μετά την οθωμανική κατάκτηση (1463) επειδή τις προηγούμενες δεκαετίες είχαν εξαπολυθεί διώξεις εναντίον τους από τις καθολικές αρχές.

Η θεωρία του βογομιλισμού βρήκε μεγάλη απήχηση στους βόσνιους μουσουλμάνους γιατί πρόσφερε ένα εναλλακτικό αφήγημα για τον εξισλαμισμό των προγόνων τους, μακριά από το δίπολο που ερμήνευε τον ταχύ (συγκριτικά με άλλες περιοχές) εξισλαμισμό της Βοσνίας είτε ως προϊόν εξαναγκασμού είτε, ακόμη χειρότερα, ως αποτέλεσμα της προθυμίας των Βοσνίων να συνεργαστούν με τον κατακτητή. Η υπόθεση ότι η βοσνιακή Εκκλησία ήταν βογομιλική εξηγούσε τη βοσνιακή περίπτωση με όρους τοπικής θρησκευτικής ιδιαιτερότητας: ήταν αυτή που διευκόλυνε τον ασπασμό του Ισλάμ, αλλά και που ταυτόχρονα έκανε το βοσνιακό Ισλάμ διαφορετικό από το επίσημο.

Σήμερα πια ξέρουμε ότι η βοσνιακή Εκκλησία δεν ήταν βογομιλική. Ξέρουμε επίσης ότι ο εξισλαμισμός των ντόπιων δεν προχώρησε τόσο γρήγορα όσο πιστευόταν παλαιότερα. Πράγματι, στις δεκαετίες μετά την οθωμανική κατάκτηση μεγάλο μέρος του ντόπιου πληθυσμού ασπάζεται το Ισλάμ, κάτι που δεν συναντούμε σε άλλες βαλκανικές περιοχές· πρέπει να φτάσουμε όμως στα τέλη του 16ου αιώνα για να έχουν οι μουσουλμάνοι την πλειοψηφία στη βοσνιακή ενδοχώρα. Επίσης, την ίδια περίοδο δεν αυξάνεται μόνο ο αριθμός των μουσουλμάνων αλλά και των

¹ Αίρεση με δεισιτική διδασκαλία, κατά την οποία ο ορατός και γήινος κόσμος είναι δημιούργημα της κακής θεότητας, ενώ ο ουράνιος κόσμος δημιούργημα της καλής. Η αίρεση, μετεξέλιξη του Παυλικιανισμού, εμφανίστηκε στα Βαλκάνια μετά την εγκατάσταση Παυλικιανών στη Θράκη από τον Κωνσταντίνο Ε΄ (δεύτερο μισό του 8ου αιώνα).

ορθόδοξων στις βοσνιακές περιοχές. Πώς μπορούν να ερμηνευθούν αυτές οι ιδιαιτερότητες;

Πλέον γίνεται δεκτό από την έρευνα ότι η ιδιότυπη θρησκευτική κατάσταση στη Βοσνία όντως έπαιξε ρόλο στη διάδοση του Ισλάμ, αλλά με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι είχε θεωρηθεί στο παρελθόν. Το σημαντικό δεν ήταν το τι ακριβώς πίστευαν οι ντόπιοι (δοξασίες που μπορούν να θεωρηθούν «αιρετικές» με δογματικούς όρους συναντούσε κανείς και σε άλλες βαλκανικές περιοχές), αλλά το ότι στα βοσνιακά εδάφη δεν υπήρχε εδραιωμένη εκκλησιαστική παρουσία: η βοσνιακή Εκκλησία δεν είχε επισκόπους, ενώ ο καθολικός επίσκοπος έδρευε στο ουγγρικό Ντιάκοβο. Ο κλήρος, καθολικός ή βοσνιακός, ήταν ολιγάριθμος και βρισκόταν στα μοναστήρια, χωρίς ιδιαίτερη παρουσία στην αγροτική ενδοχώρα. Επίσης, η καθολική Βοσνία, αντίθετα από τις γειτονικές ορθόδοξες περιοχές, ανήκε στη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Ρώμης, σε μια εκκλησιαστική αρχή, δηλαδή, που δεν έδρευε απλώς εκτός της οθωμανικής επικράτειας, αλλά που πρωτοστατούσε στους αντιοθωμανικούς αγώνες.

Ήταν η απουσία κλήρου και εκκλησιαστικών αρχών που διευκόλυνε την εξάπλωση του Ισλάμ εις βάρος του Καθολικισμού, παρόλο που ο Μεχμέτ Β΄ και οι διάδοχοί του αναγνώρισαν επίσημα τα φραγκισκανικά μοναστήρια της Βοσνίας, όπως είχε γίνει και με τα ορθόδοξα μοναστήρια στον υπόλοιπο οθωμανικό χώρο. Από την ίδια κατάσταση επωφελήθηκε όμως και η Ορθοδοξία. Γενικά η θρησκευτική μεταστροφή στον αιώνα μετά την οθωμανική κατάκτηση ήταν πολυποίκιλη. Όπως επισημαίνει ο Τζων Φάιν,

«[...] η θρησκευτική μεταστροφή ήταν ένα φαινόμενο μεγάλης κλίμακας και πολλαπλών κατευθύνσεων. Βλέπουμε μέλη της βοσνιακής Εκκλησίας να ασπάζονται το Ισλάμ, την Ορθοδοξία ή τον Καθολικισμό, και ως αποτέλεσμα να εξαφανίζεται η βοσνιακή Εκκλησία από το προσκήνιο. Βλέπουμε να μειώνεται πάρα πολύ ο αριθμός των καθολικών, καθώς πολλοί μεταναστεύουν, ενώ άλλοι ασπάζονται το Ισλάμ ή την Ορθοδοξία. Βλέπουμε την Ορθοδοξία να αυξάνεται αριθμητικά, αλλά και πάλι να χάνει ορισμένα μέλη της, ιδίως προς όφελος του Ισλάμ, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και του Καθολικισμού. Η αλλαγή θρησκεύματος λοιπόν ήταν ένα γενικό φαινόμενο πολλαπλών κατευθύνσεων. Το Ισλάμ σίγουρα κέρδισε τους περισσότερους νέους προσήλυτους, αλλά και η Ορθοδοξία κέρδισε πολλούς. Το Ισλάμ είχε φυσικά ποικίλα πλεονεκτήματα: ήταν η θρησκεία του κράτους των κατακτητών και υπήρχαν υλικά πλεονεκτήματα στη σύμπλευση με τους νέους κυριάρχους. Επιπλέον, η εγκόσμια επιτυχία του φαινόταν ως σημάδι της εύνοιας του Θεού. Παρατηρούμε επίσης ότι η αλλαγή του θρησκεύματος συνέβη σταδιακά και ότι η ταχύτητά της ήταν διαφορετική από τόπο σε τόπο.»²

² J. Fine, "The medieval and Ottoman roots of modern Bosnian society". Στο M. Pinson (επιμ.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their historic development from the middle*

Για την παγίωση του Ισλάμ στις βοσνιακές περιοχές καθοριστικές υπήρξαν οι εξελίξεις μετά τον πόλεμο με τον Ιερό Συνασπισμό (1684-99) και την απώλεια της Ουγγαρίας. Δεκάδες χιλιάδες μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τις περιοχές αυτές μετακινήθηκαν στην οθωμανική επικράτεια και οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στη Βοσνία. Η μετατροπή της Βοσνίας σε μεθοριακή επαρχία και η στρατιωτικοποίησή της, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης της οθωμανικής άμυνας εναντίον των Αψβούργων, ενίσχυσε τον οθωμανικό και μουσουλμανικό χαρακτήρα της περιοχής.

5.1.1 Διαμόρφωση ιδιαίτερης βοσνιακής ταυτότητας

Σε αντίθεση με τους άλλους ντόπιους πληθυσμούς που εξισλαμίστηκαν, οι βόσνιοι μουσουλμάνοι διαμόρφωσαν από νωρίς μια ιδιαίτερη συλλογική ταυτότητα με βάση την τοπικότητα, που έβρισκε έκφραση στο ιδιαίτερο εθνώνυμο *μποσνάκ* –ή λογιότερα *μποσνεβί*– (=Βόσνιος), αν και οι χριστιανοί συντοπίτες τους τούς αποκαλούσαν Τούρκους. Απέναντι στους χριστιανούς, ιδιαίτερα τους καθολικούς και ορθόδοξους, με τους οποίους οι βόσνιοι μουσουλμάνοι μοιράζονταν τα ίδια εδάφη, την ίδια γλώσσα και εν πολλοίς τις ίδιες πολιτισμικές παραδόσεις, η συγκρότηση μιας ιδιαίτερης βοσνιακής ταυτότητας πέρασε μέσα από την έμφαση στη μουσουλμανική πίστη.

Το ζήτημα της γλώσσας έγινε από νωρίς αντικείμενο στοχασμού για τους βόσνιους μουσουλμάνους. Παρόλο που μεγάλης κλίμακας εξισλαμισμοί έλαβαν χώρα και αλλού στα Βαλκάνια, με τους ντόπιους να διατηρούν τη γλώσσα τους (από τον ελληνόφωνο χώρο γνωστές είναι οι περιπτώσεις των Τουρκοκρητικών και των Τουρκογιαννιωτών), ήταν οι βόσνιοι εκείνοι που επιδίωξαν με πιο συστηματικό τρόπο να νομιμοποιήσουν τη χρήση της ντόπιας γλώσσας στον γραπτό λόγο. Το ζήτημα είναι περίπλοκο και συνδέεται ευρύτερα με το πώς γινόταν αντιληπτή η έννοια της γραπτής γλώσσας στους πρώιμους νεότερους χρόνους. Δεν πρέπει εξάλλου να ξεχνούμε ότι η ανάδειξη μιας καθομιλούμενης σε γραπτή γλώσσα δεν ήταν καθόλου αυτονόητη στον ευρωπαϊκό χώρο και πέρασαν αιώνες μέχρι να καθιερωθούν οι καθομιλούμενες έναντι των λατινικών ή άλλων «επίσημων» γλωσσών.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η γλώσσα της διοίκησης –και οιοσδήποτε επίσημη γλώσσα– ήταν τα τουρκικά, αλλά στην ποίηση και τη λογοτεχνία χρησιμοποιούνταν ευρέως τα περσικά, ενώ στο δίκαιο, τη θεολογία και εν γένει την επιστήμη τα αραβικά. Η αξίωση των βόσνιων λογίων να γράφουν στα σλαβικά δεν ήταν καθόλου αυτονόητη. Έτσι ο Μεχμέτ Ουσκίουφι Μποσνεβί (Mehmed Üsküfi Bosnevi, 1601-50;), δικαιολογούσε την επιλογή του υποστηρίζοντας ότι «τα βοσνιακά μοιάζουν με τα λατινικά, τη γλώσσα της Βίβλου», άρα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη συγγραφή λόγιων έργων. Αντιστοίχως, ο Μουσταφά Μπασέσκι († 1803)

ages to the dissolution of Yugoslavia, Κάιμπριτζ Μασσ.: Harvard University Press, 1993, 1-21: 15-16.

υποστήριξε ότι τα Βοσνιακά ήταν «πλουσιότερη γλώσσα από τα οθωμανικά τουρκικά ή τα αραβικά».³

Όπως και οι χριστιανοί συντοπίτες τους, οι Βόσνιοι μουσουλμάνοι συνέχισαν να πιστεύουν σε νεράιδες, μάγισσες και βρυκόλακες, συνέχισαν να συμμετέχουν σε δρώμενα και τελετουργίες εθιμικού χαρακτήρα για να εξασφαλίσουν τη γονιμότητα της γης και των κοπαδιών, εξακολούθησαν να συνθέτουν επικά άσματα (αν και πλέον με μουσουλμάνους ήρωες) και διατήρησαν τους θεσμούς εκείνους που είχαν ρόλο-κλειδί στην κοινωνική τους οργάνωση, τη λατρεία του προστάτη αγίου του γένους και την κουμπαριά, αρμόζοντάς τους όμως στο μουσουλμανικό πλαίσιο. Όπως επισημαίνει ο Αλεξάντερ Λόπασιτς,

«[η] «βοσνιακή γλώσσα» διατήρησε πολλά αρχαϊκά στοιχεία, όπως η χρήση της ικαβικής διαλέκτου, που διασώζεται ακόμη στην ανατολική Βοσνία (που κατοικείται σε μεγάλο βαθμό από μουσουλμάνους), τη Δαλματία και τις κροατικές ακτές. Άλλο αρχαϊκό στοιχείο ήταν η χρήση της *μποσάντσιτσα* (*bosančica*), μιας ιδιαίτερης χειρόγραφης καλλιγραφίας που χρησιμοποιούσε η μουσουλμανική αριστοκρατία, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες. Η *μποσάντσιτσα* είναι μια πολύ απλοποιημένη μορφή της κυριλλικής γραφής που χρησιμοποιούνταν για επιγραφές σε λίθινα μνημεία και για καθημερινή χρήση. Εξαφανίστηκε μετά την άφιξη των Οθωμανών, αλλά επιβίωσε στην ποίηση και την ιδιωτική αλληλογραφία της μουσουλμανικής αριστοκρατίας μέχρι τον 19ο αιώνα. Άλλα αρχαϊκά στοιχεία έχουν επιβιώσει σε διάφορα μουσουλμανικά έθιμα και θεσμούς: η λατρεία του προστάτη αγίου, έθιμα που συνδέονται με τα Χριστούγεννα και τις εορτές του Αγίου Γεωργίου και του Προφήτη Ηλία, προστάτες αγίους των κοπαδιών και των βοσκών, παλαιά γαμήλια έθιμα, γάμοι με αρπαγή, πίστη σε δαίμονες και μάγισσες, ο ρόλος του νονού στο καθαρά μουσουλμανικό έθιμο της περιτομής, ανταλλαγή κουμπάρων μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών και ούτω καθεξής.⁴

Εδώ έγκειται εντέλει και η βοσνιακή μουσουλμανική ιδιαιτερότητα: οι ντόπιοι μουσουλμάνοι ήταν διαφορετικοί από τους άλλους μουσουλμάνους της αυτοκρατορίας επειδή, με εξαίρεση το θρήσκευμα, δε διέφεραν πολιτισμικά από τους χριστιανούς συντοπίτες τους· αντιστοίχως, ήταν διαφορετικοί από τους τελευταίους επειδή ακριβώς ήταν μουσουλμάνοι. Τον ύστερο 18ο και τον 19ο αιώνα αυτή η ενδιάμεση θέση των βόσνιων μουσουλμάνων έκανε δύσκολη την ταξινόμησή τους στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών λαών, πράγμα που επέτρεψε τη διεκδίκησή τους τόσο από τον κροατικό όσο και από τον σερβικό εθνικισμό. Χαρακτηριστική είναι η επισήμανση του Δοσίθεου Ομπράντοβιτς (1742-1811), κορυφαίας μορφής του σερβικού Διαφωτισμού, στην αυτοβιογραφία του:

³ A. Lopasić, “Bosnian Muslims: A search for identity”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* 8 (2), 1981, 115-125: 116.

⁴ Ο.π. 117.

«Οι Τούρκοι της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης ονομάζονται Τούρκοι σύμφωνα με τη θρησκεία τους, αλλά, σε ό,τι αφορά τη φυλή και τη γλώσσα, όποιοι ήταν οι απώτεροι πρόγονοί τους, τέτοιοι θα είναι και οι τελευταίοι τους απόγονοι: Βόσνιοι και Ερζεγοβίνιοι, όσο υπάρχει ο κόσμος που έφτιαξε ο Θεός. Λέγονται Τούρκοι όσο οι Τούρκοι κυβερνούν αυτές τις χώρες· όταν όμως οι πραγματικοί Τούρκοι επιστρέψουν στο δικό τους βιλαέτι, απ' όπου ήρθαν, οι Βόσνιοι θα παραμείνουν Βόσνιοι και θα γίνουν ό,τι ακριβώς ήταν οι προπαπούδες τους.»⁵

Αυτού του είδους η επιχειρηματολογία θα εμφανίζεται συνεχώς στις ευρωπαϊκές περιγραφές και ιστορίες της Βοσνίας και των κατοίκων της, και –πολύ αργότερα– θα αποτελέσει κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης των εθνικισμών στα δυτικά Βαλκάνια. Ως προς τους ίδιους τους Βόσνιους μουσουλμάνους, η μεταμόρφωση της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους από τοπική και θρησκευτική σε τοπική και εθνική βάδισε παράλληλα με την αναγνώρισή τους ως ιδιαίτερης κοινότητας από τους Αψβούργους, στο πλαίσιο της ενσωμάτωσης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία από το 1878 και εξής.

⁵ D. Obradović, *The life and adventures of Dimitrije Obradović, translated by George Rapall Noyes*, Μπέρκλεϋ: University of California Press, 1953: 135.

6. Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

- Bieber, Florian, "Muslim identity in the Balkans before the establishment of nation states", *Nationalities Papers* 28 (1), 2000), 13-28.
- Castellan, Georges, *Η ιστορία των Βαλκανίων (14ος-20ός αι.)*, μτφρ. Β. Αλιφέρη, Αθήνα: Γκοβόστης, κ.κ.
- Donia, Robert J. και John V. A. Fine, *Bosnia and Hercegovina: A tradition betrayed*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1994.
- Faroqhi, Suraiya, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα: Εξάντας, 2000.
- Fine, John V. A., "The medieval and Ottoman roots of modern Bosnian society". Στο Μ. Pinson (επιμ.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their historic development from the middle ages to the dissolution of Yugoslavia*, Καίμπριτζ Μασσ.: Harvard University Press, 1993, 1-21.
- Jelavich, Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων Ι: 18ος-19ος αιώνας*, μτφρ. Χ. Δεληστάθη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2006.
- Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων: Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό τους*, Αθήνα, 2004.
- Lopasic, Alexander, "Bosnian Muslims: A search for identity", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, 8 (2), 1981, 115-25.
- Stoianovich, Traian, "Model and mirror of the premodern Balkan city". Στο ίδιου, *Between East and West: The Balkan and Mediterranean worlds*, Νιου Ροσέλ: Aristide D. Caratzas, 1992-95, τ. 2, 78-119.
- Sugar, Peter F., *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μτφρ. Π. Μπαλουξή, 2 τ., Αθήνα, 1994.
- Vryonis, Speros, Jr. "Religious changes and patterns in the Balkans, 14th-16th centuries". Στο Η. Birnbaum και S. Vryonis, Jr. (επιμ.), *Aspects of the Balkans: Continuity and change*, Χάγη-Παρίσι: Mouton, 1972, 151-76.